

**სიტყვაში გაცხადებული მენტალობა
(აჭარის ეთნოგრაფიული ექსპედიციების
მასალების მიხედვით)**

**THE MENTALITY STATED IN THE SPEECH
(ACCORDING TO THE MATERIALS
OF ETHNOGRAPHIC EXPEDITIONS OF ADJARA)**

დავით შავიანიძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Davit Shavianidze

Akaki Tsereteli State University
Georgia, Kutaisi

ABSTRACT

We will discuss the issue of the surviving national mentality in Adjara based on the research of toponyms, ethnographic vocabulary, and words found during ethnographic expeditions in the Maret and Khikhani valleys. We will compare Adjara material with what has already been confirmed in scientific literature written by researchers at different times.

The research shows that:

A. During the Turkish rule, social psychology defined what Adjarans would get used to, what they did not, and what they would get used to ostensibly;

B. Toponyms reflecting Christian and Kartvelian-cultural values played an important role in national survival. („Kunti Jvari“; „St. Seri“; „Ziaret“; „Mother’s Flight“), Vocabulary units, words („Kvakatsebi“; „Pig Tax“; „Gurji“; „I am going to Georgia“; „Topali“; „Khalkhami“; „Tavan-Begeli“).

The novelty of the „stones“ is that they strengthened the strong character and psychology of the locals in Adjara; The function of the road marking of these niches is the basis for considering the term „Mebodziri“ used to denote the name of the common Georgian „road junction“.

Confirmation of Georgian-national ethnopsychology, worldview-surviving views in Adjara: recognition of the vine by the people of Adjara as a „Georgian identity card“; „Dedabodze“ // „Burji“ will be identified with „Gurji“; To say - „I am going to Georgia“, to get rid of ethnic understanding. An example of this is the terms: „Topal“, „Khalkhami“ and „Pig Tax“.

It is a fact that in Adjara, too, the fullness of „Tavani“ and „Begeli“ marked the existence of a „soul“ / „living being“. It is important from the functional-social point of view of the completeness of the „head-barn“ to stand as a „barn-chorus“ confirmed in the rest of Georgia. It can be confirmed that: in Adjara, the mentality, the way of life has never been completely changed from Georgian, the values have not disappeared. The desire of the locals to preserve the national was always accompanied by a sense of ownership of the original culture, a willingness to preserve it.

საკვანძო სიტყვები: ეთნოისტორიული მენტალობა, ნაციონალური მეხსიერება, ტოპონიმი, ეთნოფსიქოლოგია.

Keywords: Ethnohistorical mentality, national memory, toponym, ethnopsychology.

შესავლის ნაცვლად: „ეროვნებაზე მელაპარაკებოდნენ ოჯახში. მეუბნებოდნენ, რომ აჭარა საქართველოა, რომ ქართველებად დარჩნენ თავსდატეხილი უბედურების მიუხედავად. ახლა ვხვდები, თურმე რატომ მიმეორებდნენ ამ სინამდვილეს ასე ხშირად. ჯერ კიდევ მესმის აჭარელზე თათარიაო. არადა, საკუთარი თავი არასოდეს გამოგვიყვია მშობლიური ქართულიდან, ვიცოდით, რომ ჩვენ და დანარჩენი ქართველები ერთმანეთის გარეშე არ ვყოფილვართ, არ ვარგივართ.“¹ თურქებს აჭარა თავისად, სამუსულმანოდ მიაჩნდათ², ჩვენ „უცხო“, „სხვას“ გვიწოდებდნენ, გვიწოდებენ. თუ ეროვნულის შენარჩუნების მცდელობა არ

¹ 1925 წელს გამოცემულ წიგნში - „მური სიტყვა ქართველ მუსლიმანებს“, აპოლონ წულაძე წერდა: „მე ქართველი ქრისტიანი ძმურ მოკითხვასა და სელიმ-ქელემს მოგახსენებთ ჩემს ძვირფასს ძმებსა და დებს, ჩემს მილეთს - ქართველ მუსლიმანებს. ჩემო ძმებო და ხისიმებო, ეფენდებო, ბეგიებო, აღიებო და ფუხარებო! ჩემთვის ყველა ერთნაირად საყვარლები ხართ, ყველას ულვაშებში გეყურებან-გენაცვალებით. ...გწამდეთ ძმებო, რომ თქვენი გაქრისტიანება არავის არ უნდა. ჩვენ გვინდა, რომ თქვენ ჩვენი განუყრელი ძმები იყოთ და გარდა სარწმუნოებისა, ჭირი და ლხინი ერთი გქონდეთ. ჩვენ არ შეგვიძლია ერთი მეორეს გამოგვითხოვოთ და მტრულად ვიცხოვროთ. ჩვენ ერთი მეორის მეზობლები ვართ. ხარი და პროხა რომ დაგვებნევა, თქვენში უნდა მოვინახოთ, ასევე გემართებთ თქვენც. ჩვენ ერთი და საზიარო გვაქვს სახნავ-სათესი და საბალახო, ერთი გვაქვს წასაბურავ-მისალოცავი, ტირილი და ქორწილი, ცეკვა, თამაში და სიმღერა. ცეცხლი მომეკიდება შენ უნდა „მომიფსო“, ფქვილი დამაკლდება შენ უნდა მასესხო, წვიმა მომეწევა, შენსას უნდა გადავიყუდრო, ერთი სიტყვით - ჩვენ უთქვენით და თქვენ უჩვენოდ არ ვარგივართ. სულ სხვაა ოსმალეთი და გინდა რუსეთი, არც ერთს შენი მეზობლობა არ სჭირია - მოიგლეჯ გულიდან ვერაფერს შეიტყობ. მაგრამ მე რომ მომიგლიჯო, კი ამტკიცდება, ამეწობა და ტირილი უნდა დავიწყო - ჩემზე გადაბმული ხარ... მაშ ასე ძმებო, შენ შენი ქაბისაკენ დაიჭირე პირი, მე აღმოსავლეთისკენ დავიჭირე და ეს ხომ კარგად იცით, რომ ორივეს ერთი ღმერთი გვყავს, ორივემ შევსთხოვოთ ამ ერთ ღმერთს გვაცხოვროს მძურად, ერთ ჯიშათ. რჯულ გამოცვლილი მე ნუ გინდებვარ და თუ ოდესმე მე შემოგვიკვეთო, რჯული გამოიცვალე, გაქრისტიანდი-მეთქი, რამდენიც გინდა იმდენი მცემე და ჩემიც ნუფერი გეწამება, მაგრამ სამუდამო გახსოვდეს ჩემო ძამია, რომ შენ ქართველი ხარ. ქართველობა და ქრისტიანობა კი ერთი იგივე არ არის. ჩვენ სხვადასხვა რჯულისანი იმ სოფლად, საიქიოს, სხვადასხვა გზით და რჯულით ყველა ერთი ღმერთის წინაშე წავსდგებით...“ (https://ka.wikipedia.org/wiki/აპოლონ_წულაძე).

² პროფესორი ადნან ჩევიქი თვლის, რომ „მიუხედავად ხშირი პოლიტიკური ურთიერთობებისა“, მუსლიმი სწავლულები ყურადღებას ამახვილებდნენ და უპირატესობას ანიჭებდნენ საქართველოს მუსლიმური მხარეების აღწერას, რადგან ის ისლამის ქვეყნად მიიჩნეოდა (ჩევიქი 2018: 97)

გაქვს ან ამ მცდელობას შენიანისგან მსგავსი სახელრქმევა გიკლავს, მტრის ბრალი არ იქნება“ (მთხრობელი: ჯ. ფუტკარაძე, მთა ჩირუხი, 2019); „დღეში რამდენჯერმე ვლოცულობ. საქართველოს არწახდენას ვთხოვ ღმერთს. ვთხოვ, ისე არ გავყაიბდეთ ქართველები, რაც გვინახავს, იმაზე უარესი გვიქნას მტერმა როდესმე. ადამიანურ სიცოცხლეს და სამოთხეს ვებვეწები ღმერთს, ყველასთვის“ (მთხრობელი: ს. ფუტკარაძე, ერდვათი. 2018).

მარეთისა და ხიხანის ხეობებში, დიდაჭარაში, ეთნოგრაფიული ექსპედიციების დროს მოძიებული ტოპონიმების, ეთნოგრაფიული ლექსიკისა და სიტყვა-თქმების კვლევის საფუძველზე, წარმოვადგინეთ საკითხს აჭარაში გადარჩენილ-შენარჩუნებული ეროვნული მენტალობის შესახებ. მსჯელობის დროს ერთმანეთს შევუდარებთ ჩვენ მიერ მოძიებულ და მკვლევართა მიერ სხვადასხვა დროს ჩაწერილსა და სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე დადასტურებულ ეთნოგრაფიულ მასალას.

გასაზიარებელი მტკიცებით, ადამიანი სოციალური ფსიქოლოგიის საფუძველზე განსაზღვრავს, დაეთანხმოს თუ არა მოვლენებს, რა გახდეს მისთვის მნიშვნელოვანი და რა – არა (გორდონ ოლპორტი <https://psychologym.wordpress.com/2016/09/24>). თურქების ბატონობის პერიოდში ჩართულმა, ფსიქოლოგიის გააქტიურებულმა ამ მიმართულებამ არსებითად განსაზღვრა, რას შეგუებოდნენ, რას – არა და რას შეგუებოდნენ მოჩვენებითად. ეროვნულის გადარჩენის გზაზე უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებდა ქრისტიანული და ქართველური კულტურული ფასეულობების ამსახველი ტოპონიმები (კუნტი ჯვარი, წმინდა სერი, ზიარეთი, დედაბრის საფრინავი), ლექსიკური ერთეულები.

გოგლავრის ციხე მარეთის ხეობაში, ნისლათაში „თამარის სურვილის შესაბამისად“ აშენებულა და მისთვის ხალხს ჩვენი დიდი მეფის საპატივცემულოდ თამარის ციხე უწოდებია. თურქთაგან მორიგი დარბევის დროს კუნტ დედაბერს ჯვრიან გორაზე აულწევია და სოფლისთვის ხმა მიუწვდენია: მაწიოკებელი თათარი შემოგვესიაო. თან ილოცევდა, ხატ-ჯვარს სთხოვდა გადაჯიშებისაგან გადარჩენას. ამის შემდეგ დაერქვა ადგილს „კუნტის ჯვარი“. ამ დედაბერის სახელი არავინ იცის, ან რა საჭიროა? მისი ქმედება სახელიანად, სასამშობლოოდ ცხოვრების მაგალითია. კუნტი ჯვარის შექმნის ისტორია წინაპარს ახსენებდა, რომ მუდმივი მზაობა გვქონოდა და ეროვნული დაგვეცვა ნებისმიერ ფასად. მაჰმადიანობაში მყოფებს საკუთარ თავს ქართველობის გადამრჩენლად წარმოგვადგენინებდა“³ (მთხრობელი: ჯ. ცეცხლაძე, დარჩიძეები. 2018).

აჭარის ბევრ სოფელში შეხვედებით წმინდა სერის სახელით სახელდებულ ტოპონიმებს. მსგავს „ზიარეთებში“ „რჩეულების“ მოღვაწეობის შედეგად დარჩენილი ჩაუქრობელი ცეცხლი და სხვა სასწაულებრივი კვა-

³ საკმაოდ ვრცელ ინფორმაციაზე, თედო სახოკიას, მ. სვანიძის მასალებსა და კვლევებზე დაყრდნობით, „კუნტი ჯვართან“ დაკავშირებულ ისტორიულ ამბავთა აწმყოში აღდგენა-გაანალიზება შეძლო პროფესორმა ტარიელ ფუტკარაძემ. მისივე თაოსნობით, 2020 წლის ზაფხულში ამ ისტორიულ ადგილზე ხელახლა აღიმართა ჯვარი.

ლი შეახსენებდა მშობლიურის არდავიწყების, საკუთარის უღალატობის აუცილებლობას. ხედავდა თურქი, რომ ერთეულ მლოცველთა ქმედებები მათ ძალას სჯობნიდა, მიუხედავად ბევრი ღონისძიებისა, იშვიათად აღწევდნენ მიზანს. მსგავსი რიგის ტოპონიმიცაა დედაბრის საფრინავი. „ხიხანელი დედაბერი, თათრებს რომ არ ჩავარდნოდა, საკუთარ შვილიშვილთან ჩახუტებული კლდეზე გადავარდნილა. ამის შემდეგ დარქმევია „დედაბრის საფრინავი“. ეს დედაბერი გახდა ჩვენთვის ძალადობაზე ძლევის მაგალითი, რომ სიკვდილი ჯობია შენი მომავლის მტრისთვის დათმობას“⁴ (მთხრობელი: რ. წულუკიძე, დიდაჭარა. 2009). შდრ.: „თურქობას რომ გადარჩენილიყო, ტეხუში გადახტა ფეხმძიმე ქალი. იმ ადგილს დღესაც ქვია დედა მოკა „დედა მძიმე“; გმრერე ნაშდუხ – ასე ეტყვიან მორიგი თათრობის (სვანეთში ყველა უსამართლო მომხდელს, მოძალადე მტერს „თათარს“ ეძახიან – ხაზი ჩვენია) მოგერიებას შეწირული გმირების სასაფლაო (მთხრობელი: მ.ცინდელიანი. ნაკრა. 2017).

რელიგიურ-პოლიტიკური ზეწოლის, ახალი სარწმუნოების საკუთართან შერევის დროს ეთნიკურობის, რწმენის დიდწილად შენარჩუნების საფუძველი გამოდგა ეთნიკურობის გადამრჩენი ტოპონიმები – „დედამიწის ენა“.

„ქვაკაცები“ – სიმბოლოებში ჩადებული მიზან-იდეალები. ცნობილია, რომ „ქვა“ ბიბლიაში სიმბოლური მნიშვნელობისაა და განასახოვნებს ყოვლანაწინა ღვთისმშობელსა და მაცხოვარს; ქართველები ქვებს თავყვანს სცემდნენ, როგორც სულიერი ძალის სამყოფელს; „ქვაკაცები“ გვხვდება ჯავახეთში: ფარავნის ტბის არე-მარეში ნეფე-დედოფლის და ცხვრის ფორმის ქვა მწყემსებთურთ, მანგლისის მთაში – ამინდის ქვები და ა. შ. უამრავი გადმოცემაა ქვაკაცების შესახებ ქართულ ფოლკლორში (მიქელაძე 2013). სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, „ქვაკაცები“ შეიძლება იყოს ლაზარობის წეს-ჩვეულებებთან, ამინდის მაგიურ ჩვეულებებთან კავშირის ფუნქციის მატარებელი. გზის მიმთითებელ „ქვაკაცებს“ აგებდნენ მაღლარ ადგილებზე და იმ რწმენით, რომ იქ ასული ახლო იყო ღმერთთან. ილოცებოდნენ, შესაწირი მიჰქონდათ, თხოვდნენ ღმერთს გამოდარებას, ბერექეთს, ქვეყნისა და ოჯახის ბედნიერებას (თანდილავა 1974).

ველარ თუ ვერ დავადასტურეთ გადმოცემები „ქვაკაცების“, როგორც წმინდა დანიშნულების ქვების, შესახებ, თუმცა სიახლეა ის, რომ „ქვაკაცები“ აჭარაში აქაურთა ხასიათის, ფსიქოლოგიის განმამატკიცებელი იყო. ეთნოგრაფიული მასალა: „ქვაკაცები“ მხოლოდ აჭარაში არ იქნებოდა. უშინაარსოდ არაფერია შექმნილი. ჩვენში „ქვაკაცები“ წინაპარს გადარჩენისთვის საჭირო სიმტკიცის მატერიალურ სახედაც ჰქონიათ წარმოდგენილი. არც უღალატა კიდევაც ქვასავით გაუტეხელმა აჭარელმა⁵

⁴ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღწერილია აჭარის სხვადასხვა სოფლებში მდებარე „საჯვარე-ებზე“ მლოცველი, „წმინდა სერებზე“ მცხოვრები ბერების, მათი ნავლეი ბილიკების, ნაკვალავის გადარჩენის შესახებ (https://www.bsu.edu.ge/text_files/ge_file_10303_1.pdf)

⁵ ოკრიბასა და მთლიანად იმერეთში მტკიცე, გაუტეხელ ადამიანზე იტყვიან: „ქვასავით გაუტეხელიაო“.

საფერებელ ქართულობას. ახლანდელ, შედარებით მარტივ დროში გზისმკვლევის ფუნქციადა ჰქონდათ „ქვაკაცებს“. ბოლოს ყველაფრის მომსპობმა რუსებმა დაშალეს, სადაც მიეწივნენ, როგორც საშიშროება“ (მთხრობელი: ზ. მახარაძე, მახალაკიძეები. 2018).

გზის მანიშნებლის ფუნქცია გვამლევს საფუძველს ვთქვათ, რომ „ქვაკაცები“ ზოგადქართულის „გზათა გასაყარის“ // „მეზომირის“ იდენტურია. შდრ.: ხარაგაულის რაიონში არის სოფელი ნეზომირი, რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობს. მისი დასახელება მანიშნებს იმ ძველი გზის მაჩვენებლის შესახებ, რომელიც აქ უნდა არსებებოდა (მეტრეველი 2011: 259).

გადარჩენილი და შენარჩუნებული ქართულ-ნაციონალური მსოფლ-აღქმის აღმნიშვნელია ღორის გადასახადი. „აღნიშნული გამოთქმის შექმნა განაპირობა სურვილმა, მომავალს სცოდნოდა მართალი, რომ რომელიღაც მოცემულობა შენეული არ იყო, არც ნებით მიღებული. ამიტომ იტყობდი „ღორის გადასახადიაო“ (მთხრობელი: რ. რომანაძე, აჭყვისთავი. 2012). ქართული შეხედულება-თავისებურებების, სულიერების ამსახველია: ვაზი, რომლისთვისაც აჭარაში „ქართულობის პირადობის მოწმობა“ შეურქმე-ვიათ; გურჯად წოდებული „დედაბოძი“/„ბურჯი“ და აჭარის გარეთ საქართველოში წასვლის აღმნიშვნელი, ეთნიკური გაგებისგან დაცლილია გამოთქმა – „საქართველოში მივდივარ“. შდრ., იმერეთში იტყვიან: „სტუმრები ჩამომივიდნენ კახეთის საქართველოდან“; სვანეთში მასპინძლებს ჩვენზე უთქვამთ: „უნივერსიტეტელები გვყვანან ქუთაისის საქართველოდან, ჩვენი იმერეთიდან“; სამეგრელოში ყოფნისას არაერთხელ მოგვისმენია, რომ ჩემთან, სამეგრელოს გარე საქართველოდან მოსულთან, მეგრული სამეტყველოთი არ ელაპარაკათ; თუ რა გზა გაიარა აჭარაში ქართულმა მენტალობამ, გაგვააზრებინებს ლექსიკური ერთეულები: თოფ-ალი, ხალხამი. „კოჭლის“ მნიშვნელობით ახსნილი ტერმინი topal „თოფ-ალი“ (ფუტკარაძე 1993: 470). ჩვენში ყველანაირად ფიზიკურად ნაკლი ეკლესიის შვილია, ამათ „ჯამეში“ თოფალი/ზრმა ვერ შევა (მთხრობელი: სენემ ფუტკარაძე, ერდვათი. 2018); თურქულიდან შემოსული, სახლისა და ეზოს სანაგვეს აღმნიშვნელი ტერმინი ხალხამი ფიზიკურად უსუფთაო ადამიანს აღნიშნავს ოკრიბულ თქმაში.

ცნობილია, რომ აჭარული სახლის „თავანის“ სართულში გამართული იყო ბედელი. იქვე იყო ქორი, მცირე ზომის ოთახი, სათავსოდ წვრილმანებისთვის, წარსულში ახალგაზრდა წყვილის საძინებელი (მეტრეველი 2019: 222). ჩვენი მასალების ეთნოისტორიული კვლევით დასტურდება: ა. აჭარაშიც „თავანისა“ და „ბედელის“ სავსეობა „სულდგმულად“/„ცოცხალ არსებად“, ეკონომიკურად მოწესრიგებულ ყოფას აღნიშნავდა; ბ. „თავან-ბედლის“ სავსეობის ფუნქციურ-სოციალური თვალსაზრისით

6 „სულდგმული“ ასევე ახსნილი ჯავახურ ლექსიკონში (<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=28&t=15283>).

მსგავსება დანარჩენ საქართველოში დადასტურებული „ქორად, ბელელ-ქორად“⁷ / ერთობით დგომასთან.

ეთნოგრაფიული მასალა: „თავანის“ სართულში ინახევდენ საოჯახოდ გამოსაყენებელ, შრომის შედეგად მოწვენილს. გადამტიხრულს იქით ქონდენ ნალიასავით და იქ დაფშვნილი სიმინდი და მოწვენილი სხვა მარცვლოვანი, ჩირი, ნაყიდი პროდუქტი ქონდენ. აქედან გაიღებდი შენთვისაც და სხვისთვისაც. მსგავსი სახლი ბოლო დრომდე, ამ წლამდე იყო შემორჩენილი⁸ მარეთის ხეობის სოფელ ტომაშეთში. სახლი ეკუთვნოდა ვერა ფუტკარაძეს“ (მთხრობელი: ჯ. ფუტკარაძე. მახალაკიძეები, 2018); „აჭარაში ჭერსა და სახურავს შორის არსებული „თავანის“ სავსეობა მაძლრად ყოფნას, სულდგმულობა ერთად, ერთობით დამდგარ ძლიერებას მიანიშნებდა“ (მთხრობელი: მ. ირემაძე. ირემაძეები. 2002).

დასკვნა

ტოპონიმები, ლექსიკური ერთეულები, ნებისმიერი საგნის, წეს-ქმედების აღსანიშნი სახელის შინაარსი გვიხსნის და გვესაუბრება ეთნიკურის გადარჩენის მიზეზის, საკუთარ ეთნოსთან სოლიდარობის განცდის, კონკრეტულ საკითხთა ეთნიკურ-პოლიტიკური და კულტურულ-სოციალური ისტორიის შესახებ. დგინდება, რომ აჭარაში მენტალობა, ყოფითი ცხოვრების წესი ქართულისგან სრულად არასოდეს მიქცეულა, ღირებულებები არ გამქრალა. ადგილობრივთაგან ეროვნულის შენარჩუნების სურვილს მუდამ თან სდევდა თვითმყოფადი კულტურის მეპატრონეობის განცდაც, მისი შენარჩუნებისთვის მზაობა.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

თანდილავა 1974: თანდილავა ზ., ლაზარობა და ქვაკაცები. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, ტ. I, თბილისი, 1974.
 მეტრეველი 2011: მეტრეველი რ., ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი. რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2011.
 მეტრეველი 2019: მეტრეველი რ., ქართველი ხალხის ეთნოლოგიური ლექსიკონი. რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, 2019.
 მიქელაძე 2013: მიქელაძე ნ., ტოპონიმური თქმულება-გადმოცემები აჭარაში. სადისერტაციო ნაშრომი. ბათუმი, 2013. https://www.bsu.edu.ge/text_files/ge_file_10303_1.pdf
 გორდონ ოლპორტი <https://psychologym.wordpress.com/2016/09/24>

⁷ უკვე ვწერდით „ბელისა“ და „ქორის“ მსგავსებაზე (V საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „ევროპა და აზია: ისტორია, კულტურა და საერთო თანამშრომლობა“ იხილეთ: https://elger-etm.com/?fbclid=IwAR0y6RTYMFkqAA77qzE6zT51XKWZmy46xsfyO106B_7ELQRqMnf5zk8CM0.

⁸ დღეს აღნიშნულის მახსოვრობა თითქმის აღარა ან ჩვენ ვერ დავადასტურებთ აღნიშნული სართულის ახალდაქორწინებულთა დროებით სამყოფად გამოყენების შესახებ გადმოცემა.

ფუტკარაძე 1993: ფუტკარაძე შ., ჩვენებურების ქართული, წიგნი პირველი, ბათუმი, 1993.

ჩვეიქი 2018: ჩვეიქი ა., ქართველები და საქართველო შუა საუკუნეების მუსლიმი გეოგრაფების მიხედვით. მეორე საერთაშორისო სიმპოზიუმი „ქართულ-თურქული ურთიერთობები“ (შუა საუკუნეებში ქართულ-თურქული ურთიერთობები), თეზისები. გორი, 2018.

V საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „ევროპა და აზია: ისტორია, კულტურა და საერთო თანამშრომლობა“ https://elger-etm.com/?fbclid=IwAR0y6RTYMFkqAA77qzE6zT51XKWZmy46xsfyO106B_7ELQRqMnfJ5z-k8CM0

<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=28&t=15283>

https://www.bsu.edu.ge/text_files/ge_file_10303_1.pdf დამოწმება: 7.03.2021).

https://ka.wikipedia.org/wiki/აპოლონ_წულაძე დამოწმება: 6.03.2021.